

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЛЕБЕДЕНКО Олександр Михайлович

АНАРХІЗМ В УКРАЇНІ
(кінець ХІХ - початок ХХ ст.)

Спеціальність 07.00.01 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук

Київ - 1998

АВ 34.207

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Офіційні опоненти:

- доктор історичних наук, професор Реєнт О.П.
- доктор історичних наук, професор Солдатенко В.Ф.
- доктор історичних наук, професор Шербак М.Г.

Провідна організація - Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Захист відбудеться "29" березня 1996 р.
о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради ДО 50.17.01
для захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України за ад-
ресом: 252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, Інститут історії України
НАН України.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії Украї-
ни НАН України

Анотеза розісланий "23" лютого 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

Шип Н.А.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00740185 (P)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Загальна характеристика дисертації

Викиснувши у стародавні античні часи анархізм в XIX ст. став означати широку інтелектуальну, а потім і політичну течію. Своєю прихильністю анархізму, як соціально-філософському вченню, у різні часи виявляли видатні мислителі народів світу, як В.Годвін, П.-Ж.Прудон, М.Штірнер, М.Бакунін, П.Кропоткін, М.Драгоманов, Л.Толстой. Їх концепції були побудовані на різних філософських і моральних засадах, вони по-різному розуміли джерела і значення суспільного розвитку, засоби і мету соціальних перемін. В той же час у них існувало і спільне: всі вони вважали що головною причиною соціального пригнічення, експлуатації і несправедливості є держава, її політичні і правові інститути.

Останнім часом проблеми анархізму привертають пильну увагу багатьох дослідників. Пояснюється це рядом причин, серед яких найголовнішими є такі: по-перше, в Україні склалося становище, здатне викликати непередбачені соціальні наслідки. В цих умовах анархізм з його романтичним ореолом бунтарства, ультраревольційних фраз усе більше завойовує прибічників, особливо серед молоді. Сьогодні анархістські групи існують в більшості великих міст. По-друге, за останні роки відкрито доступ до різних "спецховищ" та "спецфондів", в яких знаходиться матеріал, що дає змогу дослідникам всебічно вивчати цю надзвичайно складну і суперечливу течію суспільно-політичного життя. Наслідком цього стали публікації в журналах і газетах статей, присвячених вивченню історії анархізму і махновщини під час громадянської війни. Однак не завжди рівень висвітлення цих тем мав об'єктивний характер, більш того, як правило, прагнення до сенсаційності, популістські

засади переважали. І, накінець, внаслідок розпаду СРСР і відмови від офіційної радянської ідеології була зруйнована традиційна концепція історичного процесу, в якій анархізм інтерпретувався як "дрібнобуржуазна суспільно-політична течія", що містила в собі "заперечення всеосяжної історичної ролі пролетаріату та його політичної влади, його панування в побудові соціалізму"[1]. Отже, виникла загальна потреба уточнити, поглибити, розширити уяву про анархізм, його витоки, його філософські засади, і накінець, вивчити історію цього руху в Україні.

Саме ці міркування визначили актуальність проведеного дослідження і складають наукову новизну дисертації. Оригінальність останньої полягає в тому, що в роботі вперше у вітчизняній історіографії робиться спроба створити цілісну концепцію виникнення і розвитку анархістських ідей і анархістського руху в Україні на кінець XIX початок XX століття. Саме вона і є головним предметом дослідження.

Новизною відзначається і постановка багатьох наукових проблем, зокрема розгляд діяльності перших анархістських груп в Україні, створення основних анархістських центрів, причини диференціації руху на ряд напрямків і течій, діяльність анархістів в еміграції. Сукупність виявлених документів і матеріалів дозволила автору значно розширити історичні і філософські аспекти теорії анархізму, уточнити окремі факти, об'єктивно дослідити історію анархістського руху в нашій країні, зробити ряд власних висновків на основі узагальнення фактичного матеріалу.

1. Философский энциклопедический словарь - М., 1983. - С.24-25.

Історіографія проблеми включає в себе праці, що охоплюють вивчення філософської та історичної думки з проблем анархізму XIX-XX ст. При цьому історичну бібліографію досліджуваного питання можна розділити на три періоди: з появою перших праць про анархізм - до 1917 року, другий - з 1917 р. до 1991 р., третій - з 1991 року до сьогоднішнього дня. Ця періодизація носить достатньо умовний характер, але служить об'єктивним орієнтиром, що відображає розвиток і осмислення проблеми анархізму в історичній науці.

Перший період представлений працями власне теоретиків анархізму, їх політичних опонентів та історичними і філософськими дослідженнями вчених, котрі прагнули об'єктивно осмислити анархізм як течію суспільно-політичної думки.

У працях теоретиків анархізму відображена їх точка зору на державу, право, власність, шляхи здійснення анархічного ідеалу, історію анархічних вчень [1].

1. Бакунін М.А. Избранные произведения. - П-М., 1920; його ж: Философия. Социология. Политика. - М., 1989 та інші. Виконт А. Анархический индивидуализм. - М., 1906; Грав Ж. Будущее общество. - Лондон - СПб., 1907; Кропоткин П.А. Анархия. Ее философия, ее идеал. - Лейпциг. - СПб. - 1906; його ж: Речи бунтовщика. - П-М., 1921; його ж: Современная наука и анархия // Хлеб и Воля. Современная наука и анархия. - М., 1990 та інші; Прудон П. Что такое собственность? - Лейпциг. - СПб., 1907; Реклю Е. Анархия. - СПб., 1906; його ж: 17 лет русской революции. - В/М., 1906; Черный Л. Новое направление в анархизме. - М., 1907; Штирнер М. Единственный и его собственность. - СПб., 1909 та інші.

Роботи політичних опонентів анархізму, в основному соціал-демократичного напрямку виставляють проблему "Анархізм і соціалізм", яка вперше була поставлена Марксом і Енгельсом, а в Росії - Г.Плехановим[1].

Серед таких робіт слід відмітити дослідження Т.Адлера, А.Брама, Е.Бернштейна, В.Базарова (Руднева) та інших[2].

Найбільш активними критиками анархізму були представники більшовицької партії. У численних публікаціях В.Леніна, Й.Сталіна, В.Воровського, А.Дзачарського, Є.Ярославського та інших ідеологів більшовицькому анархізмі критикується, в першу чергу, за заперечення ними диктатури пролетаріату, "буржуазний індивідуалізм", суб'єктивізм і волютаризм. "Анархізм, - писав Ленін, - вивернутий назовні буржуазний індивідуалізм. Індивідуалізм як основа всього

1. Плеханов Г.В. Анархизм и социализм. - М., 1906. За підрахунками російського вченого Є.Корноухова в другому виданні творів К.Маркса і Ф.Енгельса нараховується 430 робіт, присвячених критиці ідеології і практики анархізму. - Див.: Корноухов Е.М., Борьба партии большевиков против анархизма в России. - М., 1981. - С.11.

2. Адлер Т. Анархизм. - Лейпциг. - СПб., 1907; Амон А. Социализм и анархизм. - М., 1906; Базаров В.А. (Руднев) Анархический коммунизм и марксизм. - СПб., 1906; Бернштейн Е. Анархизм. - СПб., 1906; Влом О (Рахметов) Об анархизме и русских анархистах. - Женева, 1906; Карпентер Е. Философия и анархизм. - М., 1906; Райхесберг К. Социализм и анархизм. - СПб., 1907; Штаммлер Р. Теоретические основы анархизма. - М., 1906 та інші.

овітогляду анархізму..."[1]

Поряд з явно критичними оцінками анархістської теорії і практики в дореволюційний період були зроблені спроби дати об'єктивне зображення цього вчення. Це відноситься перш за все до праць іноземних авторів: Кульчицького Л., Денкера Е., Цюкколи Г., Эльцбахера П., і деяких інших[2]. При цьому слід зазначити, що в основному їх праці присвячені критичному пересмисленню праць анархістських ідеологів. Що стосується вивчення практичної діяльності анархістів, то такий аспект, за виключенням невеликого розділу в праці Кульчицького "Анархизм в современном социально-политическом движении в России", виданої в С.-Петербурзі в 1907 році, не знайшов у цих працях відображення.

Вперше спробу осмислення практики анархізму, як одного з явищ суспільно-політичного життя Російської імперії, зробив Б.Горев[3]. Однак, він у своїй пра-

1. Ленин В.И. Анархизм или социализм // Полн.собр.соч., т.5. - С.377.

2. Кульчицкий Л. Современный анархизм. Изложение, источники, критика. - СПб., 1907; його ж: Анархизм в современном социально-политическом движении в России. - СПб., 1907; Денкер Е. Анархизм. История и критика анархистских учений. - М., 1906; Цюкколи Г. Анархизм. - СПб., 1914; Эльцбахер П. Анархизм. - М., 1906; його ж: Сущность анархизма. - СПб., 1906 та інші.

3. Горев Б.И. Аполитические и антипартийные группы// Общественное движение в России в начале XX века. - Т.3. - Кн.5. - СПб., 1914. - С.473-534.

ці вивітлює, в основному, "махавський" рух. Дослідження представляє інтерес тим, що автор прагне дати об'єктивну оцінку "махавщині", при цьому диференціюючи анархістський і "махавський" рухи.

Останньою працею, що вийшла напередодні більшовицького перевороту і яка вивітлювала теоретичні та історичні аспекти анархізму, була праця В.Святловського. У своїй брошурі "Анархизм, его сущность и учение" він звертається до історії анархізму від зародження його до початку XX ст. Ця праця цікава тим, що в ній досліджується анархічне світобачення не тільки таких теоретиків, як М.Штирнер чи П.-Ж.Прудон, але і їх послідовників: Б.Туккера, Ш.Варрона, М.Гесса, М.Грюна та інших[1].

В історіографії досліджуваної проблеми (в періоді до 1917) необхідно виділити праці, що належать перу не професійних істориків, філософів або правознавців, а представникам російського Департаменту поліції[2]. Ці роботи призначені в основному для службового користування, являють безперечний науковий інтерес не тільки багатством фактичного матеріалу. У них аналізується стратегія і тактика різних напрямків і течій анархізму, критично вивітлюються найважливіші положення його теорії та практики. Вони дають історикам

1. Святловский В.В. Анархизм, его сущность и учение. - Пг., 1917.

2. Обзор революционного движения в России (Материалы Департамента полиции) - СПб., 1909; Романов М. Записки по истории революционного движения в России. - СПб., 1913, та інші.

можливість сформувати об'єктивне уявлення про анархізм, тому що оцінка державниками самого антидержавного суспільно-політичного вчення є безперечно важливою для дослідження.

Наступний етап історіографії даної проблеми характеризується прагненням применшити значення та роль анархізму в революційному русі кінця XIX - початку XX ст. і довести його повне банкрутство як політичного вчення.

Протягом 70 років радянська історична наука, вимушена виконувати соціальне замовлення владних структур, відстоювала концепцію повної неспроможності анархізму як вчення. Ця політична лінія послідовно впроваджувалась в масову суспільну свідомість. Своім корінням вона сягала 40-х років XIX ст., коли К.Маркс та Ф.Енгельс вперше виступили проти анархізму. В.Ленін антианархістську концепцію підняв до рівня державної ідеології. В останньому виданні його збірки творів нараховується 240 робіт, присвячених критиці анархізму[1].

Своєрідність другого періоду історіографії даної проблеми заключається в тому, що в 20-ті роки з'являються праці, що належали представникам анархістського руху. Теоретичні аспекти анархізму досліджуються в працях А.Борового, А.Гордіна, А.Святогора, В.Хрустальова та ін.[2]. У них робиться

-
1. Канев С.Н. Революция и анархизм. - М., 1987. - С.17.
 2. Боровой А. Личность и общество в анархистском мировоззрении. - М., 1920; Гордин А. От юридического анархизма к фактическому. - М., 1920; Святсгор А. Доктрина отцов и анархизм - биокосмизм. // Биокосмист. - 1922 - N 3-4; В.Хрустальов Анархизм, как философия действия (По Кропоткину) // Вольная жизнь - 1921 - N 11-1. та інші.

спроба осмиолити досвід участі анархістів в подіях 1917 Р., громадянської війни. Варто відзначити намагання авторів праць оцінити сучасний стан анархізму в контексті його історичного розвитку.

Колишні учасники анархістського руху аналізують і його тактичні аспекти. Безсумнівний інтерес становлять роботи І.Генкіна, В.Сандомирського, В.Волина (Ейхенбаума), та ін. [1]. Їх автори оцінюють діяльність анархістів у революційній боротьбі з самодержавством, аналізують її в порівнянні з тактикою представників інших політичних партій і течій, дають характеристику основних анархістських центрів. Слід відмітити характерну для більшості щойно названих авторів тенденцію до ідеалізації анархістських дій.

Дещо окремо в історіографії проблеми знаходяться роботи колишніх учасників анархістського руху, котрі стояли біля його зачатків, а пізніше перейшли на інші ідейно-політичні платформи. До них відносяться спогади М.Буха, В.Дебогорія, Мокрізвича, С.Козалика, М.Фроленка, в яких характеризується період зародження анархізму в Україні, аналізується діяльність бакунінських гуртків, осмиолюється перша спроба анархістів підготувати і провести повстання для подальшої побу-

-
1. Волин (Ейхенбаум В.М.) Революция и анархизм. - В.М., 1919; Генкин И. Среди преемников Бакунина // Красная летопись. - 1927. - № 1; Сандомирский В. Анархизм и право захвата. - М., 1918; його ж: Торжество антимилитаризма (К истории анархистского движения) - М., 1920 та інші.

дови бездержавного суспільства ("чигиринська змова")[1].

За кордоном ніколи не послаблявся інтерес до анархізму, там не спостерігалась, на відміну від радянської історичної науки, заборона щодо даної теми, тому для сучасного історика анархізму безперечно наукову цінність мають роботи вчених з теорії та історії анархізму[2], спогади колишніх учасників цього руху, що емігрували[3].

20-ті - початок 30-х років - період формування радянської історичної науки, де знайшли відображення риси нового методологічного підходу, що тільки зароджувався, який проявився в жорстокості ідеологічних оцінок, яскраво вираженій тенденційності, нетерпимості по відношенню до інакшемиоля-

1. Бух Н. Воспоминания. - М., 1928; Дебогорий - Мокриевич В.К. Ст бунтарства к терроризму. - Т.1. - М., 1930; Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. М., 1928; Фроленко М. Собрание сочинений. Т.1.-М., 1932.

2. Неттлау М. Цели и методы анархизма. - Детройт, 1934; його ж: Очерки по истории анархических идей и статьи по различным социальным вопросам. - Детройт, 1952 та інші.

3. Аршинов П. История махновского движения. - Берлин, 1923; його ж: Анархизм и махновщина // Анархический вестник. - Берлин, 1923. - № 2; Интернациональный сборник. П.А.Кропоткин и его учение. - Чикаго, 1931; Максимов (Гр.Левитъ). За что и как большевики изгнали из России анархистов. - Штеттин, 1922; Махно Н. Воспоминания. - Кн. 1-3. Париж, 1927-1936 та інші.

чих. Цим пояснюється своєрідність у висвітленні проблем анархістського руху, яка є характерною для радянської історичної науки цього періоду.

У ті ж роки радянські історики надавали питанням вивчення анархістського руху значної уваги, про що свідчить поява ряду праць [1]. Саме у них було зроблено спробу дати короткий огляд поглядів теоретиків анархізму, прослідкувати його історію, участь анархістів у революції. При цьому, найбільша увага надавалась діяльності анархістів у громадянській війні. Попередній період анархістського руху доліджений був недостатньо.

Своєрідним рубежем у вивченні історії анархізму в радянській історіографії можна вважати статтю Сталіна "О некоторых вопросах истории большевизма", що в'язилась у 1931 році в шостому номері журналу "Пролетарская революция". У ній автор інтерпретує анархізм як вчення, яке глибоко вороже марксизму-ленінізму. З того часу в працях радянських істориків і філософів пануючою стає тенденція вивчення історії анархізму в контексті боротьби більшовиків проти анархістів. Така методологічна настанова приводила не тільки до викривлення, але і до прямої фальсифікації історичних подій.

На кінець 30-х років, під час громадянської війни в Іспанії, коли анархісти відмовились підпорядкуватись наказам

1. Горев Б. Анархизм в России (от Бакунина до Махно). - М., 1930; Залежский В. Анархисты в России. М., 1930; Логовокий А. Анархо-синдикализм и анархизм. М., 1923; Равич - Черкасский Б. Анархисты. - X., 1930; Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции. - Пг., 1922 та інші.

із Москви, тема анархізму в радянській науці здається в архів і її вивчення практично приаупиняється. Лише інколи, з'являлись замітки в енциклопедіях і загальних виданнях.

Наступний період у дослідженні даної проблеми починається в т.ч. "хрущовську відлигу" в кінці 50-х на початку 60-х років і продовжується до кінця 80-х рр. Був відкритий доступ до нових архівних матеріалів, що значно розширило джерельну базу для висвітлення історії анархізму, в результаті чого з'явилися наукові статті[1] і ряд монографій[2] по цій проблемі. Вчені прагнули у своїх

1. Канев С.Н. Крах русского анархизма // Вопросы истории. 1968. - N 9; Кузина Л.А. Из истории борьбы большевиков против анархистов в период подготовки Октябрьской революции // Ленин. Партия. Октябрь. - Л., 1967; Худайкулов М. Борьба Коммунистической партии против анархизма в годы становления и упрочения Советской власти // Большевики в борьбе против мелкобуржуазных партий в России. - М., 1969 та інші.

2. Комин В.В. Анархизм в России. - Калинин, 1966; Корноухов Е.М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. - М., 1981; Полянский Ф.Я. Социализм и современный анархизм. - М., 1973; Худайкулов М. Из истории борьбы большевистской партии с анархизмом. - Т., 1984; Шустрицкий А. Борьба партии большевиков против анархизма. - М., 1979 та інші.

працях простежити еволюцію анархістського руху на широкому історичному фоні та у взаємодії з іншими політичними партіями. Але марксистсько-ленінська методологія і методика аналізу теорії і практики анархізму тиснула дослідників, що приводило їх до однозначних оцінок і висновків, які були вигідні офіційній ідеології.

У 60-х-70-х рр. в'являється ряд наукових досліджень, які присвячуються вивченню філософських[1] та економічних[2] основ анархізму. Так, в монографії В.Малініна "Філософія революційного народництва" просліджується розвиток філософських ідей засновників анархізму в контексті ідеології революційного народництва. Йому також належить ряд цікавих наукових спостережень, які отримані в результаті порівняльного аналізу філософії народництва і анархізму.

На кінець 80-х рр. був опублікований ряд монографій, що являють найбільш науковий інтерес за глибиною і всебічністю

1. Блюм Р.Н. Взгляды П.А.Кропоткина на революцию // Уч. записки Тартур. ун.-та. - 241 вып. - Труды по философии. - Тарту, 1969; Галактионов А.А., Никандров П.Ф. Русская философия XI-XIX вв. - Л., 1979; Коосичев А.Д. Борьба марксизма-ленинизма с идеологией анархизма и современность. - М., 1984; В.А.Малинин. Философия революционного народничества. М., 1972; Социологическая мысль в России. Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX-нач. XX века. - Л., 1978 та інші.

2. Полянский Ф.Я. Критика экономических теорий анархизма. М., 1976 та інші.

вивчення проблеми анархізму[1]. Так у праці С.Канєва "Революція и анархизм" простежується історія формування і розвитку анархістського вчення. Автор аналізує причини розповсюдження анархістських ідей в Росії, вплив анархістських теорій на формування перших анархістських груп та організацій.

Огляд історіографічної проблеми радянського періоду дозволяє зробити висновок про те, що в цей період було зроблено значний внесок у розробку проблем анархізму. Однак, надмірна, жорстко регламентована зверху методологія, неоправдана таємничість архівних матеріалів, обмежені можливості публікацій - все це гальмувало наукові дослідження проблеми.

Наступний період вивчення історії анархізму починається з 90-х років і співпадає з новими історичними та суспільно-політичними умовами формування української держави. Проголошення незалежної України поставило перед істориками завдання об'єктивного і всебічного вивчення історичного минулого.

Українські дослідники тільки приступили до комплексного вивчення анархістського руху в країні, про що свідчать праці по даній проблемі, які з'явилися на початку 90-х років. У них розглядаються питання, пов'язані з виникненням і діяльністю анархістських організацій в Україні, показаний складний комплекс взаємодії різних груп, течій і напрямків в анархізмі на початку нашого століття, велику увагу приділено дослідженню такого соці-

1. Канєв С.Н. Революция и анархизм. - М., 1987, Ударцев С.Ф., Кропоткин - М., 1989, Пирумова Н.М. Социальная доктрина М.Бакунина М., 1989 та інші.

льного явища, як махновщина, взаємовідношенню махновщини і анархізму[1].

Огляд історіографії дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, історія анархізму, його витoki, філософські передумови досліджувались вченими в дореволюційний період. Але, цим роботам не вистачало науковсі глибини через наявність об'єктивних причин. Другий період з історіографії проблеми характеризується значним розширенням джерельної бази. Але більшість досліджень цього періоду відмічена тенденційним висвітленням матеріалу. Тому з впевненістю можна говорити про те, що дійсно наукове вивчення анархізму в Україні тільки починається.

Саме тому досертант вважає за необхідне авернутися у своєму дослідженні до джерел анархізму, його теоретичних засад, історії його виникнення і розвитку в Україні.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, публікаціями праць теоретиків анархізму, програмними документами різних анархістських напрямів, течій і груп, інших політичних партій, анархістською періодикою, епістолярною і мемуарною спадщиною.

1. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993; Веротки В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921) - К., 1991, Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журн. - 1989 - N7, 9-11, 1990 - N 2, 4-9; його ж: Махно и его крах. - М. 1991; Лебедеко О.М. "Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. // Укр. іст. журн. - 1991 - N 11; його ж: Анархізм в Україні (XIX-поч. XX ст.) - К. 1994; його ж: История анархизма в Украине (кон. XIX-нач. XX вв.) - К., 1995 та інші.

Всі джерела можна умовно розділити на дві групи: архівні і опубліковані в пресі.

Головним джерелом дисертаційного дослідження є архівні матеріали, більшість з яких вперше вводиться в науковий обіг. Автором були оброблені і критично осмислені документи, що знаходяться в Державному архіві Російської Федерації в м.Москві (ДАРФ), Центральному державному історичному архіві в м.Києві (ЦДІА України) - Державному архіві Республіки Крим, Державних архівах Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Миколаївської, Одеської областей, Гуляй-Польському історико-краєзнавчому музеї.

Серед них слід назвати документи жандармських управ, циркуляри, огляди, журнали зовнішнього стеження, і відомлення таємних агентів тощо. В цілому, слід відмітити об'єктивність даних документів. До того ж, часто це були єдині документи, що свідчили про діяльність тієї чи іншої анархістської групи в конкретному регіоні країни.

Багато документів, що раніше знаходились у "спецховищах" і які не видавались дослідникам, в кінці 80-х років були передані у "Відділ рукописів" Державної бібліотеки Російської Федерації в м.Москві і "Відділ раритетної книги" Центральної наукової бібліотеки ім. ак. Вернадського НАН України в м.Києві. Це, в першу чергу, анархістські журнали і газети, праці анархістських лідерів.

У дисертації вперше була використана значна кількість прокламацій, листівок, звернень рідних анархістських г і п і організацій, надрукованих як в країні, так і за її межами. Це дало можливість з'ясувати погляди з конкретних програмно-тактичних питань анархістів всіх напрямків і течій.

Цінним джерело є епістолярна спадщина представників анархістського руху: листи, щоденники, записки тощо. Вони дозволяють глибше осмислити особливості діяльності анархістських груп і організацій, уточнити окремі факти довідково-бібліографічного характеру і таке інше.

Важливим джерелом дослідження теорії та історії анархізму є праці засновників анархізму, які отримали достатнє висвітлення в історіографічному огляді дисертації.

В історичних журналах 20-х рр. друкувались спогади І.Гросмана-Рощіна, І.Ветрова-Книжника, Д.Новомирського, Г.Сандомирського, І.Генкіна та інших бувших анархістів. У них містилась оцінка діяльності анархістських куртків і організацій на різних етапах розвитку цього руху в Україні. Даному джерелу притаманний, в значній мірі, елемент суб'єктивізму (загалом, як будь-якій мемуарній літературі) та перебільшення ролі анархізму, тому використані дані сумлінно перевірялись за іншими джерелами.

У дисертації використані документи інших політичних напрямків і партій, які в тій чи іншій мірі відтворювали історію анархістського руху. Значний фактичний матеріал міститься в центральних періодичних виданнях РСДРП, в спогадах старих більшовиків.

Використані також спогади жандармських офіцерів різного рангу - П.Заварзіна, П.Курлова, А.Спиридовича, М.Новицького. Вони представляють цікавість тим, що відображають відношення до анархістів представників репресивного апарату, несуть інформацію про настрої урядових кіл, їх боротьбу з революційним рухом в Україні.

Важливим джерелом досліджуваної проблеми є інформації,

доповідні записки, аналітичні огляди, що були складені співробітниками Департаменту поліції і призначені для службового використання. У процесі роботи над дисертацією виявилось, що ця інформація була достатньо об'єктивною, і, як правило, підтверджувалась іншими джерелами.

Як джерело дослідження широко використовувались судово - слідчі документи, звинувачувальні акти і підозмки надруковані в періодичній пресі в 20-30-ті роки, довідниково-статистичні матеріали.

Мета дослідження - на основі вивчення архівних і опублікованих матеріалів і документів, наукових праць дати об'єктивний аналіз історії виникнення і розвитку анархістських ідей і анархістського руху в Україні в кінці XIX - на початку XX століття.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Зародження анархізму, як світогляду певної частини суспільства, в Україні пов'язане з виникненням і розповсюдженням духоборства. Саме в діяльності секти духоборів протест проти самодержавства і суспільного гніту вперше набуває анархістського змісту, переплітаючись з релігійним елементом.

2. Криза російської державності, культури і моралі в середині минулого століття стали приводом формування в 70-х роках XIX ст. перших анархістських гуртків в Україні. Їх представники в своїй діяльності спиралися на теоретичні положення бакунінської концепції анархізму. Силою, яка спроможна зруйнувати російську державу і створити справе, виве безвладне суспільство, на думку анархістів, могли бути селяни. Однак, спроби реалізації найголовніших анархістських положень в Україні ("чигиринська змова"), з причин, як об'єк-

тивного, так і суб'єктивного характеру, зазнали поразки, що зумовило спад зацікавленості до анархізму в кінці XIX століття.

3. Розвиток капіталізму на початку XX століття привів до пауперизації пролетаріату і дрібних товаровиробників, що породжувало протест проти існуючого ладу, який вони пов'язували в самодержав'ям штовхав на боротьбу з ним, і тим самим об'єктивно зближував ці соціальні прошарки населення з анархізмом. Активна агітаційна робота анархістів-емігрантів стала результатом утворення в ряді міст України (Ніжин, Житомир) малочисельних анархічних груп, діяльність яких, в особливому, зводилась до пропаганди ідеї анархізму, ряду дрібних терористичних актів і експропріацій, що не мало суттєвого впливу на суспільну ситуацію.

4. Революційні події 1905 року були поштовхом до швидкого розповсюдження анархістських ідей в Україні, які стали невід'ємною частиною суспільно-політичного життя. Анархічне вчення, що пропагувало ідеї знищення держави, звільнення людини від усіх форм експлуатації, швидке здійснення ідеалів волі, рівності і братерства, орієнтоване на суспільне життя, організоване за принципом "знизу вгору" набуває популярності серед широких народних мас і призводить до утворення чисельних анархістських груп і організацій, які розпочинають активну практичну діяльність.

5. Кульмінаційним моментом розвитку анархістського руху в Україні є події 1906-1907 рр. Частина пролетаріату, селянства, дрібної буржуазії, розчарувавшись з діяльності політичних партій відходить від них і, захопившись своєю ефективною діяльністю анархістів, котрі, як вважалося, обі-

цями швидке знищення російського самодержавства шляхом рішучого соціального перевороту, поповнює ряди анархістських груп і організацій. Анархістам вдалося привернути терсрином на свій бік частину радикально настроєних представників українського суспільства, котрі в терорі знаходили вихід почуттям ненависті до існуючого державного ладу.

6. Характеризуючи тактичну діяльність анархістів, що виражалася в різних формах терору і експроприацій, необхідно відмітити, що анархістський терор сприяв росту їх популярності, оскільки об'єктивно був складовою частиною боротьби українських трудящих проти російського самодержавства. В той же час, віра у чудодійну силу терору призводила до відриву анархістських бойовиків від реального процесу розвитку революційної боротьби. Що до експроприацій, то перевага їх над іншими формами боротьби з соціальною несправедливістю повертала в ряди анархістів представників злочинного світу.

7. Швидкий ріст анархістського руху в Україні привів до його диференціації, яка була відображенням двох найважливіших принципів, що заключалися в концепціях анархістських тєоретиків - анархо-комунізму і анархо-індивідуалізму. Це стало причиною виникнення анархо-комуністичного і анархо-індивідуалістичного напрямків. З зародженням профспілкового руху формується і третій напрямок в анархізмі - анархо-синдикалізм. Всі вони мали своєю кінцевою метою знищення держави і побудову безвладного анархічного суспільства. В той же час представники кожного з напрямків по-своєму розглядали шляхи досягнення анархічного ідеалу, тому тактичні розходження стали важливою причиною кризи руху.

8. Поразка першої демократичної революції в Росії і по-

літична реакція, яка послідувала за цим, привели до розгрому більшості анархістських груп і організацій. Спроби їх лідерів об'єднати бойовиків, котрі залишилися на волі, виробити тактичні форми боротьби в нових умовах не дали бажаних результатів.

9. Діяльність анархістів, як і представників більшості політичних партій, переважно переноситься за кордон, де в цей час формуються основні центри анархістської еміграції. Осмислення досвіду боротьби з російським самодержавством у період революції призводить анархістських лідерів до думки про необхідність консолідації сил всередині країни і за її межами. Однак, чисельні спроби об'єднання виявились невдалими. Лише після більшовицького перевороту 1917 року анархізм знову заявив про себе. На цей раз він найбільш яскраво проявився в діяльності конфедерації анархістських організацій України "Набат" і участі в махновському русі.

Практична значимість роботи. В умовах побудови незалежної української держави, в пошуках шляхів її розвитку, безсумнівну цінність становить звернення до досвіду вітчизняної історії. Своєрідним переключком часу є поняття "регіональне самоврядування", "федерація", які сьогодні обговорюються на всіх рівнях і які в свій час були запропоновані і обґрунтовані в концепціях теоретиків анархізму.

Дане дисертаційне дослідження відображає намагання автора об'єктивно висвітлювати найважливіші етапи зародження і розвитку анархістського руху в Україні. Результати дослідження можуть бути використані при написанні історії нашої країни кінця XIX-початку XX століття, що дасть можливість внести суттєві доповнення в розробку концепції історичного

процесу даного періоду. Висновки, оцінки, фактичний матеріал, що містяться в роботі, архівні документи, що вперше вводяться в науковий обіг, можуть бути використані при підготовці вузівських лекційних курсів з історії України, спекурсів і спецсеминарів у вищих навчальних закладах.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження включають період від 70-х років XIX століття до подій жовтня 1917 року. Цей час характеризується проникненням ідей анархізму у свідомість українського суспільства, формуванням анархістського руху, кризою і подальшим відродженням у період першої демократичної революції, а також підготовкою до революцій 1917 року. Однак, з ряду питань з метою реалізації завдань, які поставлені в дисертації, ці рамки дещо розширені. Так, висвітлення питання виникнення анархістських ідей у світовій філософській думці зобов'язує автора звернутися до попередньої історії. Обмеження дослідження рамками 1917 р. пояснюється тим, що роль анархізму в махновському русі потребує спеціального висвітлення.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму, наукової об'єктивності та плюралізму.

Методика, застосована в дисертаційному дослідженні, базується на використанні предметно-хронологічного та структурно-систематичного методів, які дозволяють вивчити історію анархізму в Україні, провести в межах кожного з виявлених періодів конкретно-історичні дослідження, показати складність і суперечність цього суспільно-політичного руху.

Апробація наслідків наукової розробки даної теми здійснена переважно в публікаціях. В основу дисертації покладена монографія, брошура, інші праці, загальним обсягом більше

ніж 20 обліково-видавничих аркушів. Список цих праць додається.

Дисертація обговорювалась на засіданні відділу історії України XIX- поч. XX століття Інституту історії України НАН України. З основними висновками щодо проблеми загалом та окремих її аспектів дисертант виступав на наукових конференціях у Москві (березень 1991 р.), Києві (жовтень 1992 р.), Сімферополі (квітень 1992 р.), Одесі (листопад 1993 р.), Миколаєві (жовтень 1994 р.), Харкові (листопад 1995 р.) та інших містах, перед викладачами і студентами Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім. Г.С.Сковороди.

По даній темі був прочитаний цикл лекцій у трудових колективах Київської області.

Структура дисертації підпорядкована головному завданню дослідження - визначення суті анархізму та виявлення його ролі і місця в суспільно-політичному житті України кінця XIX - поч. XX століття. Робота складається із вступу, основної частини, яка містить в собі шість розділів, та висновків.

Обсяг рукопису 409 сторінок машинопису.

Короткий зміст дисертації.

У вступі обґрунтовано актуальність наукової розробки проблеми, зважаючи на досягнутий рівень її висвітлення в історичній літературі, джерельну базу, визначено хронологічні рамки, мету і завдання дослідження, вказано на новизну авторського тексту дисертації, головних її положень і висновків.

Перший розділ "Анархістські вчення у світовій філософській і суспільно-політичній думці (до поч. XX ст.) присвяче-

ний вивчення анархістських ідей від їх зародження до початку XX століття.

Ідея безвладдя, свободи особистості з'являється на світанку людської цивілізації одночасно з зародженням держави, яка закріпила владу одної частини суспільства над іншою. Прикладом цього є діяльність філософів кінчної і стоїчної шкіл Давньої Греції VI-V ст. до н.е. погляди яких розглядаються в дисертації (стор. 48-52).

Однак тоді ідея визволення від всякого рабства, від всякого керівництва не прийняла форми різко окресленої доктрини й була результатом не стільки глибокого аналізу суспільних відносин, скільки відображення почуття ненависті до гнобителів.

В період європейського середньовіччя, у вченні П.Хельчецького, русі анабаптистів альбігойців та інших, ідеї анархізму переплітаються з релігійним мистицизмом.

Під час Просвітництва, з'являються трактати Ж.-Ж.Руссо, що стали філософською основою для подальшого розвитку анархістських ідей і концепцій.

У 1793 році в Англії В.Годвін опублікував свою знамениту працю "Дослідження політичної справедливості і її вплив на суспільну моральність", в якій, як вважає дисертант, заявляє про себе як перший теоретик анархізму. Згідно поглядів Годвіна, найвищим законом суспільства є благодеяння мислі, суть якого залежить від душевного стану людей. Всяке ж законодавство і всяке право є шкідливим, а держава прямо руйнівною, бо суспільство і держава - два інститути різного походження і знаходяться один з одним в прямому антагонізмі.

Будучи на стороні ненасильницького шляху суспільного розвитку, В.Годвін зважав, що всі проблеми повинні вирішуватися тільки шляхом переконання людей в шкідливості держави і її атрибутів, які відіміуть в кінцевому результаті природнім шляхом.

Еволюційну точку зору щодо розвитку анархізму підтримували французький мислитель П-Ж.Прудон (погляди якого розглядаються в дисертації на стор. 64-73) і його послідовник М.Драгоманов (стор. 4-81).

Однак еволюційний шлях в анархізмі не отримав достатнього практичного розвитку. Ідея революційного руйнування держави ваяла гору в працях і діяльності теоретиків анархізму. Першим до неї приходить німецький філософ М.Штірнер.

У 1845 р. він опублікував працю "Єдиний і його власність", що стала своєрідним маніфестом індивідуалістичного анархізму. Автор вважає, що держава, прэво, - все це надумані примари, разом з якими реальним є тільки "Я", який проголошує себе господарем і кидає виклик всьому іншому - Богу, абсолютній ідеї, самосвідомості, людству, як уявно субстанційним цінностям. Для Штірнера крім свого "Я" нічого не існує, його особистість нікому не підвладна.

Подальший розвиток теорії анархізму пов'язаний з діяльністю М.Бакуніна та П.Кропоткіна.

Бакунізм, будучи міжнародним явищем, був у той час породженням специфічних умов розвитку Російської імперії. У першу чергу це було пов'язане з тим, що він на чільне місце у своїй анархічній доктрині ставив дрібних товаровиробників, передусім - селян, котрі найбільше терпіли від кріпосництва.

Вузловим моментом баунінського світогляду є концепція

закономірностей виникнення держави, її ролі в житті суспільства, шляхів її зруйнування та побудови бездержавного суспільного самоуправління.

Головний асідби знищення держави, Бакунін вбачав в всенародному бунті у формі "перманентної революції".

Останнім великим теоретиком комуністичного анархізму був князь П.А.Кропоткін, концепція якого отримала висвітлення на стор. 103-114.

У висновках розділу підкреслено, що анархізм, як система поглядів виникає в кінці XVIII століття. Обміркування шляхів досягнення соціальної гармонії в суспільстві, поділило його теоретиків на прихильників еволюційного (В.Годвін, П-Ж.Прудон і М.Драгоманов) і революційного шляхів розвитку (М.Штірнер, М.Бакунін, П.Кропоткін).

Будучи продуктом західноєвропейського суспільства, анархізм свого найвищого розвитку досягнув у Російській імперії, в першу чергу, в Україні.

У другому розділі "Витоки анархістського руху в Україні" зроблено спробу дослідити історію зародження і розповсюдження анархістських ідей в країні. Автор вважає, що зародження анархізму, як світогляду частини суспільства в нашій країні, пов'язане з виникненням і розповсюдженням духоборства, яке охопило східні і південно-східні регіони України на початку XIX ст. Саме духобори перші приходять до думки, що сили індивіду найбільш досконало розвиваються при повній свободі і суспільство повинно утриматися від всякого втручання в автономію індивідуумів. В діяльності секти духоборів вперше проявляються риси анархічного характеру, що несли в собі протест проти самодержав'я, суспільного гніту і

стверджували думку про необхідність організаційного об'єднання. Слід відмітити, що обличчя духоборів діяли в умовах ворожого ставлення до них державних структур. Ідеологи анархізму вказували на духоборів, як на першу напіванархістську організацію, яка з'явилася в нашій країні[1].

Незважаючи на масову еміграцію духоборів з України, їх ідеологія в певній мірі заклала основи для майбутнього розповсюдження анархічних ідей в цьому регіоні.

Реакцією буржуазно-демократичної інтелігенції на кризу державних устоїв, культури і моралі в середині XIX століття стала поява такого суспільно-політичного явища як нігілізм, усередині якого з точки зору дисертанта, спостерігається виявлення анархістських, бакунінських елементів. Найбільш яскравий вплив бакунінські ідеї отримали в діяльності нелегальних гуртків, відомих під назвою "Київської комуні".

Група мала намір розгорнути революційну пропаганду в народі, підготувати його до повстання, повалити існуючий лад і встановити новий соціальний устрій - анархію.

Був створений керівний центр, до складу якого, на різних етапах, входили В.Дебогорій-Моск; звич, Л.Дейч, Я.Стефанович, К.Брешко-Брешковська, В.Засулич, М.Фроленко та інші. Всі вони перейшли на нелегальне становище і приступили до вербування серед селян Чигиринського повіту Київської губернії членів майбутньої повстанської організації. Передбачалось організувати озброєні загони, які повинні були розосередитися по селах і оголосити про конфіскацію поміщицьких земель на основі підроблених "царських маніфестів". Практичну допо-

могу повинні були надати члени бакунінських гуртків України, а також анархісти Москви і Петербурга.

За підрахунками автора, керівникам анархістів вдалось залучити до своєї організації близько 1 тис. селян. В кінці квітня 1877 р. вони провели нараду на якій прийняли рішення почати повстання 1 жовтня 1877 року. Однак випадковий арешт одного із учасників спричинив розгром організації.

В підсумках підкреслено, що спроба бакунінських бунтарів використати для побудови анархічного суспільства протест селянства, яке руйнувалось під натиском капіталістичних відносин і летувало від цього, не увінчалась успіхом. Незважаючи на певну анархічну ментальність українського селянства, анархісти потерпіли поразку в своїх намірах підняти повстання і скинути самодержавний устрій. Після цієї невдачі, практично всі вони пішли з анархістських груп в інші політичні організації. Анархістський рух на Україні в кінці 70-х рр. XIX ст. пішов на спад, так і не одержавши широкого розповсюдження.

У третьому розділі "Об'єднання анархістів в еміграції. "Махаєвщина" досліджується діяльність анархістів в еміграції на початку XX століття і перехід на платформу анархізму представників "махаєвського" руху.

На початку століття починається новий етап у розвитку анархізму, коли представники української інтелігенції, що перебували в еміграції, зблизились з теоретиком анархізму Петром Кропоткіним, а також ознайомились з діями західно-європейських анархістів, стратегію і тактику яких вони найближчим часом перенесли на український ґрунт. Один із провідних анархістів І. Генкін у праці "Среди преемников Бакунина",

характеризуючи цей час, визначає його як "період кабінетного зародження і гурткового поширення анархізму" з центрами в Женеві і Лондоні [1]. З його оцінкою солідарний і керівник катеринославських анархістів М.Рогдаєв (Музиль), котрий відмітив, що "...нові осередки майбутніх анархістських груп виникли за кордоном в період 1900-1903 рр." [2].

Як підкреслюється в дисертації, пропаганда анархізму в основному велась серед молоді, котра навчалась в закордонних університетах, а також серед численних єврейських пролетарів, що емігрували з України, яка знаходилась в смузі єврейської осілості.

На кінець літа 1903 р. сталась подія, що відбулась на восьмому ході подальшого розвитку анархізму в усій Російській імперії: в Лондоні вийшов перший номер щомісячного журналу "Хлеб и Воля". Він поклав початок всім наступним анархістським друкованим органам і заклав основи організаційного укріплення анархістських груп.

У грудні 1904 р., в Лондоні відбувся перший з'їзд анархістів "хлібовольського напрямку". На ньому були присутні 16 чоловік. Делегати підтримали резолюції, авторами яких були П.Кропоткін, В.Забрежнев, М.Корн, І.Ветров, М.Ізідін. По суті, це була програма діяльності анархістських груп і організацій в майбутній буржуазно-демократичній революції. Головною її метою, проголошувалось знищення капіталістичного ладу і заміна його анархістським комунізмом. Виступаючи проти

1. Генкин И. Среди преемников Бакунина // Красная летопись. - 1927. - N 1. - С.174.

2. Буревестник. - 1907. - N 8. - С.10.

держави, анархісти в першу чергу виступили проти царизму, який на їх думку, являв найсильнішу і найотійкішу форму держави, найміцнішу опору землеволодіння і капіталу. Анархісти-противники парламентської діяльності і вважали, що вони повинні не тільки допомогти народу експропривати засоби виробництва, але і виступати проти тих партій і законів, які ці партії захочуть прийняти в інтересах державної централізації.

Останній розділ резолюції був присвячений визначенню тактичних форм і методів боротьби із самодержавством. Головною із них визнано всезагальний страйк. Він повинен бути обумовлений об'єктивним ходом суспільного розвитку, бо тільки в цьому випадку маси приймуть участь в революційних діях і можна розраховувати на позитивний успіх. У той же час всезагальний страйк не тільки не позбавляв, а й припускав збройну боротьбу із самодержавством.

Таким чином, з'їзд сформулював тактичні і стратегічні цілі і завдання всього наступного розвитку анархістського руху. Разом з тим, рішення з'їзду послужило теоретичною основою для переходу на позиції "єдиного анархізму", існуючих в той час в Україні, напіванархістських "махаєвських" груп або "Груп робітничої змови", що отримали свою назву за ім'ям їх головного ідеолога В.Махайського (Вольського).

У чому ж суть "махаєвського" вчення? У скороченому вигляді її можна сформулювати так: боротьба з капіталістами, що експлуатують пролетаріат. Це стратегічна мета. На даному ж історичному етапі, теоретики "махаєвщини" вважали за необхідне боротьбу з усіма соціально-політичними теоріями, різницею яких є інтелігенція. Саме вона в силу займаного

місця в соціально-класовій структурі капіталістичного суспільства, відволікає пролетаріат від його головного завдання - повної ліквідації капіталізму.

Ідеалом "махаєвців" є егалітаризм, тобто майнова рівність, досягнута за рахунок експропріації засобів усього привілейованого суспільства, включаючи інтелігенцію з її знаннями.

Першим кроком у цьому напрямі повинно стати узагальнення знань. Тільки отримавши необхідні знання, пролетаріат може зайняти рівне з інтелігенцією положення в суспільстві. Тому систематична економічна боротьба є, на думку ідеологів "махаєвщини" найважливішим шляхом, ведучим до досягнення рівності. При цьому гегемоном пролетарської боротьби, на їх судження, повинен бути хуліган, абсолютно чужий соціалістичним і взагалі, яким би то не було ідеалам.

Існування "махаєвських" груп в Україні обмежувалось Одесою і Катеринославом. "Махаєвцям" не вдалося створити яких-небудь серйозних організацій. Не маючи зв'язків з масами, вони перетворились, фактично, у вузьку доктринську секту, розмиту в 1904-1905 рр. анархічному середовищі. В той же час, боротьба із соціалістичними ідеями, загальні тактичні засоби, сприяли підготовці "махаєвцями" ґрунту для прийняття в Україні анархічного вчення.

Четвертий розділ "Розвиток анархізму в Україні напередодні першої демократичної революції в Росії". В дисертації зазначено, що бурхливий розвиток капіталізму на початку XX ст. привів до пауперізації робітництва і дрібних товаровиробників. Це породжувало їх протест проти існуючого порядку, штовхало на боротьбу проти нього, і тим самим, об'єктивно

зближувало ці соціальні категорії населення з анархізмом. У 1903-1904 рр. більшість пропагандистів анархізму повернулися еміграції і приступили до розповсюдження та реалізації ідей теоретиків цього вчення.

Як відмічено в роботі, першим центром анархістської пропаганди в Україні став м. Ніжин Чернігівської губернії. Деякі дослідники, в тому числі й відомий історик анархізму Л. Кульчицький, вважають, що в це місто анархізм проникав з м. Білостока. Однак, вивчення архівних матеріалів жандармських управлінь, свідчення анархістських джерел дозволяють заперечити цю думку і зробити висновок, що анархізм у Ніжині виникає в серпні 1903 р. в прямому зв'язку з лондонською групою "Хлеб и Воля"[1].

В дисертації аналізується агітаційно-пропагандистська діяльність ніжинських анархістів, зокрема підготовка до друку журналу "Набат" (стор. 207-209). Розглянуті інші сторони діяльності групи, причини її розгрому.

В січні-лютому 1904 р. анархістська група виникає в Житомирі. Виникнення групи анархістів у цьому місті, пов'язане з діяльністю прибулих із Австрії робітників-емігрантів, котрі розвернули пропаганду анархістських ідей. Діяльність членів організованої групи зосереджувалась в поширенні анархістської літератури, різного роду прокламацій, участі в страйках, проведенні терористичних актів і експропріацій.

1. Горев Б.И. Анархисты, максималисты, махаевцы. - Пг., 1918. - С.8; Альманах. Сборник статей по истории анархического движения в России. - Париж, 1909. - С.117.

Налякана діяльністю анархістів, поліція впроваджує в їх ряди зрадника. Починається хвиля арештів, що призводить до ліквідації анархістського підпілля в місті.

Із знищенням ніжинської і житомирської груп, закінчується ще один етап розвитку анархізму в Україні. Він характеризується виникненням тут нечисленних анархістських груп, діяльність яких зводиться до пропаганди ідей анархізму, ряду дрібних терористичних актів і екопропріацій, що не впливало суттєво на політичну ситуацію, але створювало в суспільстві певні уявлення про анархізм.

Спроби повернути селян до анархістської роботи не мали успіху. Суттєвим недоліком діяльності перших анархістських груп в Україні, була їх значна відірваність від широких народних мас, незнання рівня самосвідомості трудівників. Ідеї анархізму не виступили засобом, який був би здатний зацікавити людей.

П'ятий розділ "Анархісти в революції 1905-1907 рр." Загострення економічних, соціальних і національних пристрастей в Російській імперії, невдала війна з Японією, погіршення життя трудящих сприяли швидкому формуванню революційної ситуації і розповсюдженню анархістських ідей в суспільстві.

На протязі 70-ти років у радянській історіографії стверджувалась думка про те, що анархізм не відіграв у революції важливої ролі, що вся діяльність анархістів зводилась тільки до звичайних пограбувань.

Насправді як підкреслено в дисертації, анархізм періоду першої демократичної революції мав досить значну кількість послідовників, був достатньо поширеним явищем і впливав на суспільно-політичне життя.

Чому саме в Україні анархістський рух досягає найбільшого розвитку? Автор вважає, що недостатньо обмежитись загальними суспільно-політичними і економічними умовами того часу: економічною кризою, безробіттям, невдачею національно-визвольного руху тощо.

Як свідчать факти, найбільше поширення анархістські ідеї отримали в західних і південно-західних регіонах імперії. Це пояснюється тим, що до загального (для всіх народів Росії) гніту царяму, тут додавався національний і релігійний гніт. Анархістське вчення, що містило в собі мету знищення держави, звільнення людини від усіх форм експлуатації, пропонувало швидке здійснення ідеалів волі і братерства, стає досить популярним серед широких народних мас цих регіонів.

На наш погляд, сприйманню ідеї безвладного суспільства сприяла й гостра ненависть українського народу до російської державності, як інституту пригнічення національної гідності, свавілля поліції, корумпованих чиновників.

Швидкому розповсюдженню радикальних анархістських ідей сприяло те, що Україна, (крім Харківської губернії) знаходилась у смузі єврейської осілості. Національне пригнічення, разом із суспільним, штовхало представників єврейської молоді на радикальний шлях боротьби з царямом і об'єктивно зближувало їх з анархізмом. Наприклад, група в Житомирі практично складалася вся із євреїв.

Про те, що саме в Україні анархізм досяг свого найвищого розвитку свідчать і анархістські джерела. Так, в першому номері журналу "Анархіст" за 1907 р. дається аналіз діяльності анархістів в Російській імперії. Всього вісімнадцять статей і повідомлень, і із них чотирнадцять присвячено ді-

яльності анархістів в Україні.

Весною 1905 р. виникають анархістські групи в Миколаєві, Херсоні, Харкові, Бердичеві, Києві та в інших містах. Починається новий, найбільш активний період діяльності анархістів, який продовжувався до кінця 1908 р. Саме в цей час Одеса і Катеринослав стають найбільшими центрами анархізму не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії.

Характеризуючи діяльність анархістів періоду першої демократичної революції слід підкреслити, що значних успіхів вони досягли в своїй агітаційно-пропагандистській діяльності. У цей час за кордоном почали друкуватися анархістські журнали, що відображали позиції різних напрямків в анархізмі: "Буревестник" (анархо-синдикалістський), "Анархист" (анархо-комуністичний), "Черное знамя" (чорнознаменський) та інші. В дисертації також розглянуті інші аспекти агітаційно-пропагандистської діяльності анархістів (стор. 218-222).

Як відомо, ще грудневий (1904 р.) з'їзд у Лондоні визначив головну стратегічну мету анархістів - знищення капіталістичного ладу і заміна його шляхом соціальної революції анархічним комунізмом.

У відповідності зі своєю метою, вони вибрали найважливішими формами боротьби загальний страйк та терор, причому терор поступово зайняв чільне місце в тактичній діяльності анархістських груп і організацій.

У протиставлення партійному, контрольованому терору анархісти з кінця 1905 р. стали застосовувати так званий "безмотивний терор", який на їх думку, відображав право особи на повну свободу вираження. Його суть зводилась до того, що терористичні акти направлялися проти представників буржуазії

тільки через те, що вони належали до цього класу.

Поряд з "безмотивним терором", в терористичній діяльності анархістів спостерігається "економічний терор". Він полягав у тому, що терористичні акти здійснювалися проти представників адміністрації, не пов'язаних з державними структурами. З метою примусу піти на поступи під час страйків, здійснювалися напади на фабрикантів, вбивство майстрів, директорів на заводах і фабриках.

Віра в чудодійну силу терору, невміння, а іноді і небажання правильно оцінювати об'єктивне положення справ на місцях, приводило до відриву анархістських бойовиків від революційного руху мас в Україні.

Характеристика тактичної діяльності анархістів була би не повною, якщо ми не згадали про хвилю екопропієрцій, яка охопила всю Україну і залучила до лав анархістів багатьох представників злочинного світу (стор. 229-233).

Початок революційних подій періоду першої демократичної революції дав сильний поштовх розвитку анархізму в суспільстві. Про це вчення заговорили в різних кінцях України.

Поряд із поширенням анархізму починається і процес його диференціації, який призводить до утворення трьох основних напрямків: анархо-комуністів, анархо-синдикалістів і анархо-індивідуалістів.

У програмах анархо-комуністичних груп та організацій була сформульована класична формула анархізму, яка несла в собі побудову бездержавного суспільства. Причому, анархо-комуністи наполягали на організації суспільства у формі федерації виробничих та територіальних комун, зв'язаних між собою договірними початками.

В дисертації досліджується діяльність анархо-комуністичних груп у ряді міст України, зокрема Одесі (стор. 236-240), Катеринославі (стор. 240-247), Харкові (стор. 247-252), Києві (стор. 253-258).

Збільшення кількості прихильників анархо-комуністів призводить до якісних змін їх складу. Наслідком цього став поділ в кінці 1905 р. - початку 1906 р. анархо-комуністичного напрямку на дві течії "безначальців" і "чорнознаменців".

"Безначальці" різко виступили проти профспілок і, відповідно, проти анархо-синдикалістів, вважаючи, що економічна боротьба відволікає робітників від їх головної мети - боротьби з капіталізмом і державою. Головну підтримку вони вбачали в безробітних і лупен-пролетаріаті.

У відповідності з такою програмою формувалась і тактика "безначальців". Вони пропагували найжорстокіші форми боротьби, підпалювання, загарбання приватної власності, фізичне знищення всієї буржуазії.

Бунтарський дух "безначальців" відбився на діяльності ще одного напрямку анархо-комуністів - "чорнознаменців". Групи пустили глибоке коріння в багатьох містах України, насамперед в Одесі, Катеринославі. Їхню соціальну базу становили в першу чергу, робітники дрібних промислових підприємств, а також частина лупен-пролетаріату.

"Чорнознаменці" увійшли в історію анархізму як родоначальники "безмотивного" терору.

Поряд з анархо-комуністичним напрямком у період першої демократичної революції в країні виникла і анархо-синдикалізм. Це була реакція анархістських ідеологів на появу професійних спілок, в яких анархісти побачили осередки май-

бутнього бездержавного устрою. Як і анархо-комуністи, анархо-синдикалісти прагнули зруйнувати царизм шляхом загального страйку та збройного повстання. Однак, на відміну від перших, синдикалісти негативно відносились до "безмотивного терору" і дрібних експропріацій.

Відсутність достатньої кількості джерел не дає можливості висвітлити діяльність анархо-синдикалістів у всіх містах України, де існували групи цього напрямку. Враховуючи той факт, що в архівах Одеси найбільш повно подано матеріали, пов'язані із діяльністю анархо-синдикалістів, дослідження даного напрямку в анархіямі зроблено в дисертації на прикладі діяльності одеської анархо-синдикалістської організації (стор. 286-292).

Що стосується представників останнього напрямку в анархіямі - анархо-індивідуалістів, то діяли вони в основному в Києві і були представлені невеликими гуртками літераторів та окремими особами, в основному інтелігентами, що розчарувались у революції. Займалися індивідуалісти тим, що видавали переклади творів Штірнера, Тукера, Макса, тощо.

Як свідчать різні джерела, анархо-індивідуалісти не виявили про себе реальними діями, однак, вони відіграли важливу роль у період розгрома анархістського руху і дискредитації анархіямі в суспільній думці.

В кінці розділу йдеться про спроби анархістських лідерів об'єднати анархістські сили, зокрема роботу другого з'їзду анархістів в Лондоні (1906 р.) (стор. 313-318), підготовку київського (1907 р.) з'їзду (стор. 320-322), участь анархістів в Амстердамському міжнародному конгресі (стор. 323-327), дано аналіз причин, що призвели до розгрома анар-

хіотських груп і організацій в період 1907-1908 рр.

Шостий розділ "Анархісти в період між двома революціями". Даний період в історичній науці практично не досліджено. Причина подвійна. З однієї сторони, повна відсутність до останнього часу архівних документів. З іншої - вороже ставлення до анархізму офіційної радянської ідеології. Така позиція була обумовлена прагненням радянських істориків довести банкрутство анархістської ідеології ще в період між двома революціями, і тим самим дискредитувати махновський рух і анархізм.

З кінця 1908 р. після розгрому одеської і катеринославської організацій, а також невдалих спроб провести об'єднавчий з'їзд з метою розробки загальних тактичних засобів, активна діяльність анархістських груп в Україні тимчасово припиняється.

Більшість бойовиків емігрує за кордон і створює в Англії, Франції, США і Швейцарії основні центри анархістської еміграції. Так, у Парижі, після невдалих спроб об'єднання дрібних анархістських груп на початку 1913 р., виникає "Федерація анархістів-комуністів". Її створили анархісти-емігранти разом з тими есерами, які відкололися від своєї партії після викриття Азефа.

Головним організатором цієї федерації став колишній есер А.А.Карелін, який, сформулював основні принципи діяльності нової організації:

а) формування бойових груп для проведення загального збройного повстання; б) широка пропаганда збройного повстання серед селян з метою захоплення поміщицьких маєтків та землі; в) широка участь у збройно створеній організації соціа-

дістів і анархістів усіх напрямків. На першому етапі передбачалося приступити до терористичних актів, в першу чергу - проти вищих посадових осіб. Для отримання необхідних коштів передбачалося проведення різного роду експропріацій.

Елітку 1913 р. "Федерація" складалась з декількох груп, в кожен з яких, виходчи із умов конспірації, входило не більше п'яти осіб. Були організовані також бібліотека та друкарня.

В жовтні 1913 р. відбувся з'їзд "Федерації", під час якого, серед делегатів пройшла чутка, що один із присутніх є таємним агентом російської поліції. Почалися взаємні звинувачення, що з рештою призвели до зриву з'їзду і припинення діяльності організації.

У дисертації також досліджується діяльність анархістів в інших центрах їхньої еміграції (стор.357-367).

Що стосується діяльності анархістів безпосередньо в Україні, то у вересні 1911 р. в м.Києві, анархіст Д.Богров зробив замах на П.Столипіна, прем'єр-міністра і міністра внутрішніх справ Росії. Ця подія свого часу викликала великий резонанс, як у Росії, так і за кордоном і привернула знову увагу до анархістів. Значного поширення набула думка, що саме передчасна смерть Столипіна призвела до краху його реформаторської політики, і в кінцевому результаті, до повалення самодержавства.

Цей замах, згідно логіки речей, повинен був консолидувати анархістів. Однак, у зв'язку з тим, що анархістський рух був розпоршений та заражений в середині вірусом провокаторства, справа Богрова не відіграла роль каталізатора руху. В країні діяли, в основному, дрібні анархістські груп

та анархісти-одинаки, яких поліція легко виявляла.

З початком I світової війни, в середовищі анархістів відбувається розкол. У березні 1916 року прибічники Кропоткіна, одержавши назву "інтелектуальних анархістів", опублікували в Парижі офіційну заяву, в якій закликали анархістів боротися до повної перемоги над німецьким милітаризмом.

Друга частина анархістів, негодна із ліній П.Кропоткіна, заснувала "інтернаціональну течію", що закликала своїх прихильників до революційної боротьби проти існуючого ладу у всіх всюючих державах.

Одночасно здійснюються спроби ліквідувати існуючі протиріччя і зблизити позиції протилежних сторін на платформі "єдиного" анархізму. Однак, це стало можливим лише після жовтневих подій 1917 року.

У висновках формульовано головні теоретичні положення.

Автор відзначив, що анархізм, як система поглядів виник у Західній Європі в кінці XVIII століття, в епоху інтенсивного розвитку індивідуалізму, визволення від теологічних догм, звичаїв і політичного абсолютизму, після переворотів у державнім устрої, які не виправд ли очікуваних надій і стали причиною розчарування значної частини західно-європейської громадськості у всіх формах державної влади. На початку свого зародження анархізм мислився як просвітницький рух, що орієнтувався на моральне виховання людей. Внаслідок високого морального розвитку люди повинні були прийти до ідеї згубності влади і можливості індивідів самостійно регулювати свої відносини в суспільстві. Ця еволюційна концепція отримала свій розвиток у працях В.Годвіна і П.-Ж.Прудона. Багато теоретичних положень анархізму вперше поставив і намагався

на теоретичному рівні розв'язати в Україні М.П. Драгоманов.

Однак зіткнення з жорстким протистоянням влади самому принципу безвладдя, яке було основою анархістської концепції, привело до того, що для реалізації своїх принципів, представники анархізму прийшли до ідеї насильницького, революційного повалення держави (М.Штірнер, М.Бакунін, П.Кропоткин). Варто зауважити, якщо М.Штірнер свою теорію розробляв тільки на теоретичному рівні, то М.Бакунін і П.Кропоткин намагалися теоретичні ідеї впровадити в практику.

Потрапивши на початку 60-х років XIX ст. на український ґрунт, анархістські ідеї знайшли сприятливі умови для свого розвитку і розповсюдження. Гніт російського самодержавства, криза традиційної релігії, моралі стали причиною формування в країні нігілізму, який увібрав в себе багато положень анархістської теорії. Істотна орієнтація на бакунінську концепцію анархізму сприяла тому, що представники цього нового суспільного руху в своєму бажанні зруйнувати російську державність і побудувати нове, справедливе суспільство прийшли до ідеї селянського бунту. Однак, причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру не дозволили першим анархістам здійснити її на практиці, про що свідчить поразка "чигиринської змови".

Зубожіння дрібного товаровиробника в боротьбі з великими капіталістичними монополіями на початку XX століття породжує в його середовищі протест проти існуючого ладу і штовхає в обійми анархізму. Що стосується робітництва, то і з його середовища виходять люди, котрі звертаються до анархістського вчення. Проте, це не є свідченням того, що доктрина анархізму відображала інтереси цих суспільних верств.

Це була лише соверідна негативна реакція на діяльність держави і політичних партій. Надто обережна тактика останніх, неефективність парламентської діяльності, викликали незадоволення в українському суспільстві, яке прагнуло до швидкого і рішучого знищення влади російського самодержавства.

Анархістам вдалося привернути на свій бік отихійних революціонерів своєю тактикою терору, яка давала вихід почуттю ненависті до існуючого устрою.

Активізація анархістських бойовиків в 1905-1908 рр. привертає до них симпатії членів різних українських і загальноросійських революційних політичних партій. Можна ставити під оумнів свідчення анархістських кореспондентів, але дані Департаменту поліції свідчать про те, що анархістські ідеологи проводили справжнє спустошення в лавах соціалістів і було безліч випадків, коли не тільки окремі члени, а й цілі організації переходили на платформи різних анархістських течій.

Швидке зростання анархістського руху в період першої демократичної революції і протиріччя, які були закладені в теоретичних концепціях анархізму стали причиною диференціації цього руху на три основні напрямки - анархо-комуністів, анархо-синдикалістів і анархо-індивідуалістів.

Що стосується представників першого напрямку, то їхня діяльність характеризується двома важливими особливостями - крайнім радикалізмом і вигнанням правомірності різних форм колективізму, в першу чергу вільних комун. В області тактики анархо-комуністи стали засновниками "безмотивного" терору.

Анархо-синдикалісти своє головне завдання вбачали в заміні існуючих державних і суспільних структур "Всесвітньою

робітничою асоціацією". Засобом для досягнення цієї мети повинен був стати профспілковий рух, що формувався в країні. Підтримуючи насильницьку форму повалення державного устрою шляхом загального страйку і збройного повстання, анархо-синдикалісти негативно відносились до крайнощів терористичної діяльності анархо-комуністів.

Що стосується представників анархо-індивідуалізму, то не приділяючи уваги практиці революційної боротьби, (вони займалися літературно-пропагандистською діяльністю) своєю головною метою вбачали у визволенні особистості від любых суспільних форм відносин.

Незважаючи на протиріччя, що існували між цими анархістськими течіями, їх представників об'єднувала своєрідна програма, що обумовлювала тактику дій. Складовими цієї програми були: заперечення влади і всякої організації, побудованої на основах централізму і предствництва; в політичній області - заперечення політичних форм боротьби, демократії і парламентаризму; в економічній області - заперечення капіталізму і всілякого режиму, побудованого на експлуатації найманої праці.

В той же час, як зазначав дисертант, незважаючи на певний успіх анархізму в Україні, він з самого початку ніс в собі елементи майбутнього розкладу і спаду. "Економічний" терор призвів до відповідних заходів підприємців і як їх наслідок - безробіття, що викликало невдоволення робітників і ускладнило діяльність анархістів. Масовий "політичний" терор анархістів породив відповідні репресії з боку самодержавства. У багатьох містах анархістські групи, ледве встигнувши виникнути, знищувалися поліцією. Частина їх членів б.

да повішена, друга заслана на каторгу.

Розкладу анархізму сприяли й експропріації, що привели в його організації звичайних кримінальних алочинців.

З причин інтернаціонального характеру анархістського вчення, його представники обійшли стороною одне з головних питань, що хвилювало українську громадськість - національне питання, коли гасло національного визволення піднімало на боротьбу з російським самодержавством найрізноманітніші прошарки українського суспільства. Всі ці причини послабили позиції анархізму в Україні, що призвело до кризи в анархістському русі.

Після поразки першої демократичної революції діяльність анархістів переноситься за кордон, де були створені основні центри анархістської еміграції. Спроби лідерів об'єднати групи і організації на платформі "єдиного анархізму" виявилися невдалими. Лише після більшовицького перевороту 1917 р. анархізм знову заявив про себе. На цей раз він найбільш яскраво проявився в участі анархістів в махновському русі під час громадянської війни в Україні.

Список опублікованих наукових праць, що відображають
основні положення дисертації

1. История анархизма в Украине (кон. XIX - нач. XX вв.) - К., 1995. - 192 с.
2. Анархизм в Україні (XIX- поч. XX ст.). - К., 1994. - 76 с.
3. Виникнення політичних партій // Матеріали до курсу лекцій з історії України. Вип. II. - Черкаси., 1991. -

С.18-24.

4. Політичні партії і громадські організації, форми їх участі в політичному житті суспільства // Скорочений курс лекцій з політології. Частина I. - К - П-Хмельницький, 1992.

- С.40-47.

5. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. // Укр.іст.журн. - 1991. - № 11. - С.38-43.

6. Анархістський рух в Україні. // Наукові записки в українській історії. Вип. I. - К-П-Хмельницький, 1993. - С.21-27.

7. М. Драгоманов і вплив його "педагогічної політики" на розвиток анархістських ідей в Україні // Наукові записки в українській історії. - Вип. II. - К-П-Хм., 1994. - С.19-24. У співавторстві.

8. Історіографія учення і практики анархіста // Історична наука на порозі XXI століття: підручки та перспективи. Матеріали до Всеукраїнської наукової конференції. - Х., 1995. С.240-245.

9. П.-Ж. Прудон и освобождение личности // Человек, бытие, культура. Тезисы XIV Всесоюзного теоретического семинара "Мировоззрение и научное познание". - К.- П-Хмельницький, 1992. - С.90.

10. К истории возникновения анархизма на Украине // Проблеми викладання історії України в технічному вузі. - К., 1991. - С.37-39.

11. До історії виникнення анархізму в Одесі // Одеса - 200. Міжнародна науково-теоретична конференція, присвячена 200-річчю міста. - Одеса, 1994. - С.28-29.

12. Рационалистический индивидуализм Вильяма Годвина // философия, религия, культура: рациональное и иррациональное, традиции и новации. - К-Севастополь, 1994. - С.38-40.

Лебеденко А.М. Анархизм в Украине (конец XIX - начало XX ст.) Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины, Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1996.

Диссертация посвящена изучению истории возникновения анархистских идей и анархистского движения в Украине. Анализируется деятельность анархистских групп и организаций в конце XIX- начале XX столетия, причины дифференциации анархистского движения, образование в нем ряда течений и направлений, тактика деятельности анархистских боевиков. Выявлены причины, приведшие к кризису движения, рассмотрены попытки анархистских групп и организаций объединиться на платформе "единого анархизма". Установлено, что анархистские идеи в Украине получили широкое распространение и оказывали значительное воздействие на общественно-политическую жизнь.

Lebedenko A.M.

Anarchism in Ukraine (ending of the XIX th - beginning of the XX th centuries) Typescript. Thesis for doctor's degree on History on speciality 07.00.01 - History of Ukraine, Ukraine History Institute N.A.S of Ukraine, Kiev, 1996.

The Thesis is devoted to studying of anarchist ideas, their history of origin and the anarchist movement in Ukraine. It is given an analyses of anarchist groups and organizations activities at the end of the XIX th and beginning of the XX th centuries, the reasons of differentiation of the anarchist movement, formation of some trends and tendencies in it, and tactics of the fighters' work. It is discovered the reasons that have lead the movement to crisis, It's examined the attempts of anarchist groups and organisations to consolidate on the platform of the "united anarchism". It is established that anarchist ideas have got wide dissemination in Ukraine and exercised the great influence on its social and political life.

The main principles of the thesis were approved in a number of research works.

Ключові слова:

анархізм, рух, анархо-комуністи, анархо-індивідуалісти, анархо-синдикалісти.

705:111

1113050

Ав 34.207

Підписано до друку 12.02.96 Формат 60х84 1/16

Ум. друк. арк. 1.86. Обл. вид. арк. 2.0

Тираж 100 . Зам. 74 1995 р. Безплатний

Поліграф. л-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4